

1. Položení otázky

Lidská individua jako samostatný předmět sociologického bádání? V kontextu československé „oficiální“ sociologie posledních dvaceti let téma, když ne přímo nelegitimní, tak jistě alespoň poněkud podezřele antropologizující. „Sociologismu“, orientujícímu se na zkoumání pohybu sociálního systému, sociální struktury a podobně je takový úhel pohledu rozhodně cizí [Alan 1983]. Ještě tak člověk v primárních skupinách – tam nelze nerespektovat psychické zvláštnosti jedinců, ovlivňující skupinovou dynamiku . . .

Na rozdíl od uvedených přístupů se domnívám, že tohoto tématu je možno a je třeba se zmocňovat, a to v obecné poloze zkoumání souvztažností člověka a společnosti, postavení konkrétních individuí ve společnosti, místa lidí v reprodukčním procesu společnosti. Takový přístup se pochopitelně opírá o jisté gnozeologické premisy, které je žádoucí vyjádřit explicitně:

- Jde o pojetí reprodukčního procesu společnosti, v němž je člověk chápán jako primární cíl, úroveň jeho rozvoje jako klíčové kritérium a lidský potenciál jako základní zdroj rozvoje dané společnosti. Toto pojetí bylo propracováno a aplikováno například v procesu tvorby souhrnné prognózy rozvoje slovenské společnosti [Súhrnná 1988]. Hovořilo se tam o „antropocentrickém“ konceptu reprodukčního procesu společnosti a byla akceptována kulturně humanizační perspektiva možných budoucností slovenské společnosti.

- Sociologie se stává pouze jednou z mnoho disciplín, přispívajících k poznání souvztažností člověka a společnosti. Zkušenost však ukazuje, že sociologie disponuje kromě meritorních poznatků i jazykem a koncepty, které umožňují včleňování mnoha poznatků jiných vědních disciplín i celkovou organizaci poznávacího procesu.

- Povaze zkoumané skutečnosti odpovídá lépe identifikace problémových situací než pokusy o vyčerpávající popis a výklad; zde dochází ke shodě východisek s problémově orientovaným participativním přístupem, rozvíjeným slovenskými sociology [Gál 1989].

Je nesporné, že důsledná aplikace takového přístupu by byla nesmírně náročnou záležitostí. Dosavadní výsledky práce týmu, zabývajícího se problematikou kultivace a uplatnění lidského potenciálu československé společnosti, lze v tomto smyslu charakterizovat jako systematické vymezování a zpřesňování teoretických a metodických předpokladů a budování poznatkové báze jeho postupné realizace [Potůček 1988, Potůček a kol. 1989]. Tato stať bude vycházet z ploššího, leč uchopitelnějšího předpokladu – že totiž úroveň kultivace a uplatnění člověka lze chápat jako míru úspěšnosti fungování té které společnosti. Člověk se tak stává jakýmsi „sociindikátorem“ stavu celé společnosti – v analogii k obdobným postupům v ekologii, kde stav zasažení lidských tkání cizorodými látkami a patologickými procesy je bioindikací stupně znečištění životního prostředí.

2. Člověk v totalitní společnosti

Působení společenských okolností na člověka může mít povahu jeho kultivace, ochrany před nepříznivými vnějšími vlivy, obnovy, udržování, ale i devastace jeho vrozených nebo získaných dispozic a sklonů. Člověk se naopak uplatňuje v reprodukci společnosti, jiných individuů i v reprodukci sebe sama způsobem prospěšným, méně prospěšným nebo škodlivým. Tak lze mluvit i o nevyužívání, zakrňování či zneužívání lidského potenciálu a jeho jednotlivých složek.

Zdá se nesporné, že léta 1948–1989 znamenala pro československou populaci dlouhé období, v němž byly lidské dispozice v mnoha ohledech masivně inhibovány; docházelo i k široké degradaci lidských sklonů k vývojově nižším úrovním. Jako měřítko lze jednoznačně zvolit srovnání vývoje lidského potenciálu naší země s vývojem lidského potenciálu mnoha vyspělých zemí světa, v některých případech pak i srovnání se stavem lidského potenciálu naší země v předchozím historickém období.

Potenciál zdraví

Vleklá krize zdraví doprovází život naší země již po desetiletí [Zpřesněná 1987]. V posledních letech se dále prohloubila. Máme jednu z nejvyšších úmrtností v Evropě. Vývoj střední délky života při narození hrozivě zaostává za vývojem tohoto ukazatele ve vyspělých zemích světa. Zatímco v první polovině šedesátých let zaujímalo Československo 13. místo na světě v očekávané střední délce života při narození, v první polovině sedmdesátých let došlo k poklesu na 31. místo a v první polovině osmdesátých let až na 41. místo na světě. Zatímco koncem padesátých let jsme měli ještě příznivější úmrtnostní poměry než sousední Rakousko, v polovině osmdesátých let se už Rakušané dožívali v průměru o více než tři roky vyššího věku než Čechoslováci. „Zásluhu“ na tomto vývoji měla zvyšující se specifická úmrtnost mnoha populačních skupin, především však mužů v produktivním věku. Roste také nemocnost a invalidita. Burcující je špatný zdravotní stav dětí.

Hodnotově orientační potenciál

Všeobecně se konstatuje úpadek morálky, chápané ve smyslu interiorizace obecně lidských hodnot nesených tradicí evropské křesťanské kultury. Do životních hodnot naší populace se výrazně promítly tyto skutečnosti:

- příkrá diskrepance mezi oficiálně deklarovanými a v praxi skutečně uplatňovanými hodnotami;
- značná závislost míry uspokojování potřeb na sociální pozici (na úkor uplatnění výkonového principu v odměňování) a z toho vyplývající jevy korupce a příživnictví;
- jednostranné uplatňování modelu individuální držby a spotřeby materiálních statků v reálné sociální politice.

V hodnotových orientacích naší populace se dlouhodobě prosazovaly takové jevy jako preference materiálních hodnot, podceňování nebo ignorování sféry tzv. „duchovních“ hodnot, pasivita a lhostejnost ke všemu, co přesahovalo bezprostřední rámec života jednotlivce či jeho rodiny. Hodnotové orientace Čechů a Slováků jsou vesměs rozkolísané, postrádají hlubší zakotvenost, nedávají lidem mnoho možností naplnit potřebu přesahu individuální lidské existence [Musil et al. 1990].

Poznatkový a dovednostní potenciál

Vývoj potenciálu znalostí a dovedností naší populace se, právě tak jako tomu bylo u potenciálu zdraví, vyznačoval i zúženou reprodukcí, tzn., v následném časovém období nebylo v některých případech dosahováno ani kvalitativních či kvantitativních parametrů období předcházejícího. Tak došlo k tomu, že nastupující mladá generace byla v některých ročnících dokonce méně vzdělaná než generace jejich rodičů. Některé vzdělávací obsahy vymizely v posledních čtyřiceti letech z výuky úplně; jiné byly natolik zkresleny či zdevalvovány ideologickým nánosem či provozovanými pedagogickými postupy, že je na místě hovořit o trvalém poklesu kvality vzdělání [Matějů 1990]. V naší zemi dnes absolvuje vysokou školu podstatně menší podíl mladých lidí z celé věkové skupiny než např. v NDR, ve Švédsku, ve Francii, v Latinské Americe včetně karibské oblasti. Analogické údaje za USA a Japonsko jsou s našimi prostě nesrovnatelné (v náš neprospěch).

Individuálně integrační a regulační potenciál

Selhání autoregulačních schopností individua, které se často dostavuje jako důsledek výskytu frustrujících či bezvýhodných životních situací, se navenek projevuje alkoholismem, jinými toxikomániemi, konflikty v mezilidských vztazích, výskytem neuróz, v krajním případě i sebevraždami či pokusy o ně. Jak dosvědčují výzkumy i údaje ze sociálních statistik, prorůstaly tyto sociálně patologické jevy v uplynulých desetiletích stále neodbytněji celým naším životem. Přitom některým vyspělým zemím se dařilo právě v posledních deseti – patnácti letech nejen zastavit růst výskytu některých z nich, ale dosáhnout dokonce i jejich poklesu.

Sociálně participační potenciál

Útěk do soukromí se stal rozšířenou reakcí našich občanů na vnucované nedemokratické formy správy věcí veřejných. Vítečková [1985] sledovala vývoj týdenní délky času věnované veřejné činnosti ekonomicky aktivními muži a ženami od začátku šedesátých do začátku osmdesátých let ve vztahu k legalizovaným formám sociální participace. Ve všech profesionálních skupinách a u obou pohlaví se tato délka zkracovala, a to na úroveň třetiny až desetiny původně dosahovaných hodnot. Tyto údaje nepřímou odrazují rozsah vnitřní emigrace našich občanů. Obsahové vyprazdňování činnosti mála povolených společenských a politických institucí a formalismus, který v nich naopak nezřízeně bujel, se prokázaly po 17. listopadu 1989, kdy většina z nich po ztrátě mocensko-politické opory rychle ztratila naději na přežití v nových podmínkách (ROH, SSM, ČSTV, kulturní svazy a další). Erodovaly však i navýsost privátní sféry sdružování lidí. Pars pro toto: neustále se zvyšující rozvodovost jako projev krize rodiny.

Tvořivý potenciál

Inhibice tvořivosti ekonomicky aktivní populace byla bezprostředním důsledkem potlačování výkonového principu v zaměstnání a zaostávání odvětvové skladby národního hospodářství za vývojovými trendy vyspělých zemí světa. Etatizace hospodářského života a tlak ke konformitě v politickém životě vedly k „přelévání“ tvořivých aktivit do druhé a třetí ekonomiky, do politického a kulturního undergroundu i do sféry privátní (chataření, chalupaření). Zvlášť neohospodárně se zacházelo s talenty: ne všem mladým talentovaným lidem se například dostalo adekvátního vzdělání – a i když ho část z nich nakonec dosáhla, v naprosté většině pak

nezískala společenské uplatnění odpovídající jejich nadání – podle nedávneho výzkumu 15 ze 16 talentovaných studentů [Moulis 1987].

Emigrace

Méně zjevné podoby vnitřní emigrace byly doprovázeny i zjevnějšími formami emigrace vnější. Od roku 1968 do roku 1988 opustilo naši vlast kolem 350 000 našich občanů, vesměs mladých, podnikavých a nadprůměrně kvalifikovaných.

Hledání příčin

Jaké jsou příčiny toho, co by bylo možno nazvat krizí člověka v soudobém Československu? Základní příčinou je stalinismus – totalitní systém společenského uspořádání, který byl po čtyřicet let neorganicky prosazován jak v Československu, tak v ostatních zemích východního bloku. Model, v němž řízká špička stranického a státního aparátu rozhodovala prakticky o všem – a řadový občan prakticky o ničem. Tento stalinský, později neostalinsko-brežněvovský model socialismu neblaze poznamenal stav zdraví, úroveň a obsahy vzdělání, morálku a životní hodnoty, osobní integritu, ochotu věnovat se komunitě a společnosti i tvořivost lidí. Žádné dílčí reformy tohoto modelu neměly a nemají naděje na úspěch. Kolikrát byla snaha reformovat ekonomiku, školskou soustavu, zdokonalit zdravotnické služby apod. a tak vyjít vstříc lidským tužbám a přáním. Pokud se ale žádná z uvedených sfér nevyvázala z všezahrnujícího vlivu totalitního politického systému (a na to neměla alespoň u nás do 17. listopadu 1989 šanci), vše skončilo v nejlepším případě jako pouhé plácnutí do vody.

Naskytá se otázka, kde byly po tak dlouhou dobu čerpány prostředky na přežití tohoto typu společenského uspořádání. Odpověď je nasnadě: žili jsme a dosud žijeme na úkor minulých i budoucích generací, jsoouce zároveň sami vykořisťováni. Na úkor minulých generací, neboť jsme bezostyšně a „na doraz“ užívali zděděné základní fondy a exploatovali zděděný lidský potenciál, aniž bychom se odpovědně starali o jejich obnovu a na úkor generací budoucích (pošlapávání kulturních a sociálních tradic, drancování neobnovitelných zdrojů surovin a energie, devastace životního prostředí, oslabení genetického fondu našich národů).

Kritérium „člověk“ hovoří v případě Československa jasnou řečí: totalitní systém je slepou uličkou historického vývoje, neboť nepřeje životu, zdraví ani štěstí lidí.

3. Člověk v posttotalitní společnosti

Od 17. listopadu 1989 se rozvíjejí akutní, vzájemně spjaté procesy rozpadu totalitního systému a emancipace občanské společnosti. Bilance zdrojů začínajících společenských proměn je jednoznačná: hlavním zdrojem může být v našich podmínkách zase jen – člověk.

Setkáváme se s tvrzením, že člověk je rychle a snadno mobilizovatelnou rezervou budoucích sociálních transformací [Komárek et al. 1988]. Podrobím toto tvrzení kritické úvaze na základě provedené analýzy stavu a předpokladů budoucího vývoje lidského potenciálu naší společnosti [Potůček et al. 1988] a reflexe událostí posledních týdnů roku 1989 a začátku roku 1990.

K bezprostředním efektům 17. listopadu 1989 a navazujících událostí patří:

- uvolnění masy bezprostředně politicky angažovaných aktivit;
- rozpad nomenklaturního systému, podstatné uvolnění kanálů sociálního vzestupu (ale i sestupu);
- vznik plejády hnutí, seskupení a institucí občanů, které artikulují, manifestují a prosazují zájmy svých stoupenců;

– uvolnění rezervoárů znalostí a dovedností Čechů a Slováků žijících v zahraničí a ochotných věnovat část z nich své staré vlasti.

Rychlý úspěch v uplatnění nové politické reprezentace občanské společnosti na vrcholové úrovni však mnohé svádí k nemístnému zvešobecnování možnosti rychlých a úspěšných změn i v jiných oblastech života společnosti. Takové soudy hrubě přeceňují skutečné možnosti Čechů a Slováků žijících po desetiletí v nevykonné a totalitní společnosti. Kromě krizových momentů v jednotlivých složkách lidského potenciálu, na které jsem upozornil výše, jde i o tyto „úzké profily“:

- velmi malá vybavenost populace odpovědně se rozhodovat v demokratických podmínkách (sémě totalitarismu, ukryté v životních postojích v té či oné míře v každém z nás);
- velmi malá vybavenost populace znalostmi a uměním podnikat v ekonomické sféře;
- praktická neexistence kvalifikované a výkonné státní byrokracie;
- nízká jazyková vybavenost pro komunikaci v otevírající se Evropě a světě;
- malá pružnost, stereotypnost až rigidnost životních postojů.

Kromě toho bude dlouhodobě působit efekt kulturního šoku, vyplývající z nasazeného tempa změn životních podmínek (politických, kulturních a v závěsu za nimi i ekonomických) tváří v tvář dosavadní letité zkušenosti širokých vrstev populace. Takový kulturní šok vede k dezorientaci, zvyšuje riziko zkratovitého jednání a může vyvolávat i pocity bezradnosti a potřeby zavést znovu „pořádek“.

Ignorování těchto zásadních sociálních a lidských bariér tempa, ale i směru probíhajících reforem ze strany politiků a ekonomů by bylo z vývojového hlediska velmi nebezpečnou záležitostí, neboť by vedlo velmi rychle k silnému sociálnímu napětí a otřesům, které by nadlouho pohřbily dobré a z hlediska dlouhodobých perspektiv zřejmě legitimní záměry.

V plné naléhavosti tak vyvstává otázka formování ucelené strategie sociálních transformací, respektující naše podmínky a zdroje (včetně lidských dispozic a sklonů) a možnosti jejich funkčního uplatnění v posloupnosti jednotlivých reformních kroků. Na rozdíl od sociologů zde mají ekonomové podstatně určitější představy, vyšší neformální i formální autoritu v politické reprezentaci československé společnosti, zároveň ale výrazně snížený práh citlivosti k možným sociálním a lidským bariérám a rizikům realizace svých představ. Je na sociologické obci, aby tento svůj handicap co nejdříve snížila na minimum.

Následuje pracovní hypotéza východisek, z nichž by mohla být uvažovaná ucelená strategie sociálních transformací odvozena. Je určena ke kritické diskusi.

1. Kulturně humanizační perspektiva jako představa obecného směru žádoucích sociálních transformací [Gál, Potůček, Timoracký 1990], jež našla svůj výraz i v požadavku nenásilí a v politické linii národního dorozumění, není v zásadním rozporu se zavedením tržního hospodářství, se zrovnoprávněním všech forem vlastnictví a s liberalizací politického života společnosti [Zieleniec et al. 1989].

2. Je nutno přesně vymezit specifické role a funkce státu v politickém, hospodářském, sociálním a kulturním životě moderní společnosti. Stát má garantovat provázanost reforem v jednotlivých sférách života společnosti z hlediska jejich předpokladů i důsledků, respektovat historicky zděděnou setrvačnost v chování sociálních subjektů i biologicky podmíněnou potřebu elementární stability sociálních vazeb a činností v chování lidských individuí.

3. Strategie obnovy a podpory národního zdraví [Zpřesněná 1987] a strategie akcelerovaného rozvoje vzdělanosti jsou dvě strategie, které se jeví z hlediska budoucího rozvoje člověka i společnosti jako klíčové. Součástí druhé strategie budou programy rekvalifikace anticipující změny v profilu a odvětvové skladbě národního hospodářství i změny nástrojů, forem a metod řízení celé společnosti. Obě strategie musí být zajišťovány nástroji nepřímého řízení z úrovně federální vlády.

4. Podpora kultivace a uplatnění potenciálu sociální participace se nemůže omezit pouze na rozevření prostoru pro účinnost klasických politických útvarů reprezentativní demokracie (zastupitelské orgány a politické strany). Výzvou informatizovanějších společností je pružné uplatnění nových informačních technologií v rozvoji přímé demokracie (operativní plebiscity v komunitách i v celém státě, podpora participativní demokracie soustavou horizontálních sítí, sociální komunikace, sociální opory a sociálního nátlaku s užitím masových sdělovacích prostředků atd. [Šamonil 1989, Purkrábek 1989].

5. Pluralizace duchovního života společnosti s doceněním *eufunkčních prvků* působení různých náboženství na kultivaci životních hodnot a orientací lidí [Lencz 1989], na destrukci následků čtyřicetiletého svírání duchovního života společnosti krunýřem totality.

6. Tvorba vstřícného sociálního programu prevence vzniku, případně rychlé eliminace důsledků životních havárií a stresů způsobených dynamizující se společností těm jedincům, kteří nebudou dostatečně disponováni k aktivní adaptaci na probíhající změny [Drbal 1989]. Zabezpečení sociálních dávek pro nezaměstnané, sociálně slabé či handicapované osoby je pouze elementárním opatřením, které musí doprovázet rozvinuté sociální a pracovní poradenství, soustava levného komunálního bydlení apod.

7. Ofenzivní překonávání rozšířeného rovnostářského klimatu a přístupu k lidem. Je to cesta k odstranění deficitu tvořivých a kompetentních osobností, který je tak intenzivně pociťován prakticky ve všech sférách životního uplatnění lidí. Kromě vlivu materiálních a organizačních podmínek rodící se výkonové společnosti zde bude nutno aplikovat i účinné, profesionálně provázané formy ideového působení (citlivá propagace perspektivních vzorů chování nových osobností apod.).

Realizace ucelené strategie sociálních transformací, jejíž hypotetický náčrt byl podán výše, by mohla vést k tomu, že v průběhu příštích 15 až 20 let by byl – za trvale příznivých vnějších podmínek – v zásadních aspektech vyrovnán výrazný nepoměr mezi nároky na uplatnění lidského potenciálu v reprodukčním procesu československé společnosti a jeho skutečným stavem. S výjimkou potenciálu zdraví, který je již natolik poškozen, že jeho restituce na přijatelnou úroveň si vyžádá pravděpodobně nejméně dvojnásobně dlouhé období, tj. 30 – 40 let. Do té doby nebude Československo disponovat natolik schopnou a motivovanou populací, aby to nekomplikovalo a nezpomalovalo realizaci jinak tak naléhavých politických a ekonomických reforem. To však není důvod k pláči: kdo komu se má koneckonců přizpůsobovat – člověk společnosti nebo společnost člověku – byt deformovanému a nedokonalému? Proto by se sociologové měli naučit v případě potřeby hájit zájmy člověka i proti překotné realizaci reforem, jinak – z úzce disciplinárního pohledu politických a ekonomických věd – neoddiskutovatelně funkčních.

4. Závěrem

Hlubší poznávání *vývojových souvztažností* člověka a společnosti v kontextu celostátního pojetí společenského reprodukčního procesu je stálou poznávací výzvou. Její důsledné naplnění si vyžádá komplexní sociálně antropologické studium člověka, fakticity, možnosti a potřeb jeho rozvoje v daných sociokulturních podmínkách, a to prostředky věd obecněji zaměřených a specializovaných.

Českoslovenští sociologové zde mají jedinečnou příležitost zkoumat živý, rozporuplný, konfliktní a místy velmi bolestný proces rozpadu totalitní společnosti a její transformace do společnosti lépe odpovídající výbavě, sklonům, životním potřebám a zájmům konkrétních lidských individuí. Proces o to konfliktnější a bolestnější, oč hlouběji pronikl totalitní způsob vlády nejen do života politického, ale i ekonomického a duchovního (v širokém slova smyslu).

Východzí startovací podmínky naší země jsou v tomto smyslu nepříznivější než tomu bylo ve Španělsku koncem sedmdesátých let nebo než jak tomu je například v současné době v Chile.

O to větší závazek má naše vědní disciplína v bezprostřední i v dlouhodobé perspektivě v rovině sociálně kritické i programově koncepční.

Literatura :

- Alan, J.: *Teze k úvahám o přístupu sociologie k realitě*. In : Metodologické problémy společenskovedního výzkumu budoucnosti. Praha, Sportpropag, oddělení komplexního modelování 1983.
- Drbal, Ct.: *Sociálně lékařské aspekty stresů a adaptací a jejich význam pro potenciál zdraví člověka*. Brno, Ústav ekonomiky a řízení nevýrobní sféry Masarykovy univerzity 1989.
- Gál, F.: *Problémovo orientovaný participativní přístup*. Sociologický časopis, **25**, 1989, č. 3.
- Gál, F. – Potůček, M. – Timoracký, M.: *Ku konceptuálním východiskům skúmania vývojových možností spoločnosti*. Ekonomický časopis, **38**, 1990, č. 4.
- Komárek, W. et al.: *Souhrnná prognóza ČSSR do roku 2010*. Praha, Prognostický ústav ČSAV 1988.
- Lenz, L.: *Náboženstvo a ľudský potenciál*. Brno, Ústav ekonomiky a řízení nevýrobní sféry Masarykovy univerzity 1989.
- Matějů, P. et al.: *Sociální souvislosti uplatňování výkonového principu*. Praha 1990. Strojopis.
- Moulis, J.: *Sociální souvislosti aktivizace lidského faktoru*. Praha, Ústav prognózování ČSR 1987.
- Musil, J. et al.: *Sociální souvislosti mravní krize a přechod k ideologické pluralitě*. Praha 1990. Strojopis.
- Potůček, M.: *Lidský potenciál v rozvoji čs. společnosti*. Politická ekonomie, **36**, 1988, č. 2.
- Potůček, M. et al.: *Lidský potenciál československé společnosti*. Sociológia, **21**, 1989, č. 3.
- Potůček, M. et al.: *Stav a předpoklady budoucího vývoje lidského potenciálu ve vztahu k poslání odvětví rozvoje člověka*. Brno, Ústav ekonomiky a řízení nevýrobní sféry Masarykovy univerzity 1988.
- Purkrábek, M.: *Sociálně participační potenciál a uplatnění člověka v občanském životě*. Brno, Ústav ekonomiky a řízení nevýrobní sféry Masarykovy univerzity 1989.
- Súhrnná prognóza vedeckotechnického, ekonomického a sociálneho rozvoja SSR do roku 2010*. Závěrečná syntéza. Bratislava, Ekonomický ústav SAV 1988.
- Šamonil, V.: *Význam informatizace společnosti pro rozvoj lidského potenciálu : problém technických prostředků komunikace*. Brno, Ústav ekonomiky a řízení nevýrobní sféry 1989.
- Vítečková, J.: *Změny ve využití času obyvatel ČSSR v letech 1961–1980*. Sociologický časopis, **21**, 1985, č. 4.
- Zieleniec, J. et al.: *Československo na rozcestí. Zpráva o stavu národního hospodářství a možnostech jeho nápravy*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1989.
- Zpřesněná verze prognózy Strategického meziodvětvového směru vědeckotechnického rozvoje 09 „Rozvoj péče o zdraví lidu“*. Praha, Ústav sociálního lékařství a organizace zdravotnictví 1987.